

Del IV

Sidste fase af den kolde krig
1979-1991

59 · Den internationale kontekst 1979-1991

Indledning: modstridende opfattelser af afspænding

Fra 1979 kan man for alvor tale om en ny fase af den kolde krig. For at forstå forandringen fra afspænding til ny kold krig er det vigtigt at bemærke, at der hele tiden eksisterede forskellige opfattelser af afspændingsprocessens indhold og formål. Forskellene mellem de modstridende opfattelser i Øst og i Vest var åbenbare, og forskellige holdninger var også tydelige i og mellem vestlige lande, hvorimod forskelle blev tilkendegivet mere indirekte i Sovjetunionen og Østeuropa og i offentligheden aldrig blev formuleret som en åben kritik af regeringerne. I forhold til systemkonflikten var det centrale, at afspændingsprocessen ikke indebar, at de idépolitiske og strukturelle konflikter mellem Øst og Vest var bragt ud af verden. Derimod indebar afspændingen først og fremmest en række fælles bestræbelser på at regulere og kontrollere sikkerhedsdilemmaet og hindre, at modsætninger og militære aktiviteter udviklede sig til en for alle ødelæggende krig. Den nærmere karakter af de fælles bestræbelser var i sig selv et stridsemne, men ellers gik forskellene på, om tiltag for at undgå krig burde kombineres med foranstaltninger, der direkte påvirkede systemkonflikten.

I de vestlige lande mente de fleste, at afspændingen skulle udbygges med regler om friere informationsspredning og menneskelige kontakter på tværs af grænserne mellem Øst og Vest samt overholdelse af menneskerettighederne. Sovjetunionen så med udgangspunkt i marxismen-leninismen afspænding som en form for fredelig sameksistens (se kapitel 3). Det betød en afvisning af ønsker om friere informationsspredning og kontakter på tværs af skillelinjen mellem socialistiske og kapitalistiske lande, dvs. mellem mennesker på de to sider af Jerntæppet. Ud fra hensynet til vigtigere mål accepterede Sovjetunionen da også kun nødtvungent bestemmelserne herom i Helsingfors-slutakten. F.eks. sagde Bresjnev under afspændingens højdepunkt i 1970'erne ofte, at afspænding ikke afskaffede klassekampens love, og den sovjetiske leder erklærede, at Sovjetunionen så på afspænding som en vej til at fremme socialismens og kommunismens udvikling. I Europa var afspænding for Sovjetunionen ensbetydende med anerkendelsen af status quo, dvs.

Sovjets politiske og militære herredømme i Østeuropa – eller som russerne udtrykte det: den endelige og uomgængelige anerkendelse af resultatet af 2. verdenskrig. I forholdet til USA betød afspændingen iflg. sovjetisk opfattelse, at Sovjet var blevet anerkendt som supermagt på linje med USA, og herefter var der ikke noget vigtigt internationalt spørgsmål, som kunne løses uden Sovjetunionens medvirken. Derfor var de stærkt udvidede sovjetiske aktiviteter og interventioner uden for Sovjetunionens traditionelle interessesfære i Østeuropa (jf. kapitel 28) efter sovjetisk opfattelse helt i overensstemmelse med afspændingen. Iflg. sovjetiske tolkninger var den overordnede baggrund for afspændingen de ændrede styrkekorrelationer mellem de socialistiske og de kapitalistiske lande, som havde tvunget sidstnævnte til at acceptere de socialistiske landes ny erhvervede indflydelse på verdenspolitikken. Derfor ville de vestlige lande nødtvunget komme til at acceptere Sovjetunionens øgede indflydelse på globalt plan.

I modsætning hertil var forventningerne i vestlige lande, at afspændingsprocessen ville medføre intern liberalisering og gradvis virkeliggørelse af menneskerettigheder, især i Østeuropa. Kombinationen af Helsingfors-slutakten med de efterfølgende konferencer for at checke aftalens gennemførelse samt de udvidede økonomiske forbindelser mellem Øst og Vest i form af øget handel og store lån til de østeuropæiske lande (Polen) havde i mange kredse skabt en forventning om, at der med afspændingen var plantet nogle politiske og økonomiske spirer, som efterhånden ville føre til en mildning af systemkonflikten på demokratiske præmisser. Da forventningerne ikke umiddelbart syntes realistiske, og de kommunistiske regeringer tværtimod skærpede kursen over for personer og bevægelser, som påberåbte sig Helsingfors-aftalerne, styrkede det i vestlige lande, især i USA, de skeptiske holdninger til afspænding.

I det følgende gennemgås den sidste fase af den kolde krig i 1980'erne med udgangspunkt i fem temaer: den amerikanske Sovjetpolitik i den sidste del af Carter-administrationen og under Reagan-administrationen i første halvdel af 1980'erne; udviklingen i Sovjetunionen og sovjetisk udenrigspolitik fra stilstanden ved tiårets begyndelse til de vidtrækkende forandringer i anden halvdel af perioden; samarbejds- og konfliktrelationer mellem USA og dets vesteuropæiske allierede mht. udformningen af vestlig politik over for Sovjetunionen og Østeuropa i begyndelsen af 1980'erne; forholdet mellem Sovjetunionen og Østeuropa efter midten af 1980'erne da det sovjetiske imperium var i opløsning.

USA: ny optimisme og styrke

Fra Carter til Reagan

I USA kom der en kraftig reaktion på Sovjetunionens militære besættelse af Afghanistan i december 1979 og den blodige indsættelse af en ny ledelse i

Kabul, som ville anmode Sovjetunionen om hjælp. Carter-administrationen var tidligt nået til den opfattelse, at Sovjetunionen økonomisk og teknologisk var yderst sårbar, og at denne sårbarhed kunne bruges af Vesten. Efter Afghanistan-invasjonen indførte USA derfor en række økonomiske sanktioner mod Sovjetunionen, herunder en delvis kornembargo og et forbud mod eksport af højteknologi. Desuden blev forskellige sider af amerikansk kernevåbenpolitik ændret med større vægt på modsætningsforholdet til Sovjetunionen. Under valgkampen i efteråret 1980 blev præsident Carter mødt af stærk kritik fra den Republikanske udfordrer, Ronald Reagan, for manglende erkendelse af det totalitære Sovjetunionens sande karakter og enorme militære styrke. Ikke mindst blev det kritiseret, at en mangelfuld udvikling af den strategiske atomvåbenstyrke havde ført til et såkaldt 'sårbarhedens vindue', dvs. at russerne i en krise kunne slå USA's gengældelsesstyrker ud af spillet og dermed vinde en atomkrig; i hvert fald kunne *truslen* herom bruges til politisk afpresning mod Vesten. Argumentationen blev videreudviklet, vendt og drejet på et utal af måder i den amerikanske debat, og 'sårbarhedens vindue' blev et symbol på USA's svaghed og en møllesten omkring halsen på Carter-administrationen.¹ Mere konkret forstærkede de 53 amerikanske gidsler på ambassaden i Teheran, der var blevet taget til fange efter revolutionen i Iran i efteråret 1979, og det mislykkede forsøg i foråret 1980 på at befri dem indtrykket af Carter-administrationens hjælpeløshed og USA's svaghed.² Ronald Reagan spillede effektivt herpå i sit løfte om igen at gøre Amerika stærk.

Da Reagan-administrationen tiltrådte i januar 1981 udviste den straks en åbenlys selvtilid og optimisme. I sig selv var dette ikke nyt: nytiltrådte præsidenter og administrationer har ofte profileret sig selv ved slå på det *nye* i forhold til den foregående administration. Men det blev hurtigt klart, at der *var* kommet nye folk til i den amerikanske hovedstad. Især to sider af Reagan-administrationens politik de første år er vigtige: (1) den markante fremhævelse af den ideologiske og moralske modsætning til det totalitære Sovjetunionen; (2) en stærk udvidelse af det amerikanske forsvar efter hvad man så som en drastisk forværring af den militære balance under den falske afspænding.

Præsident Reagan holdt i begyndelsen af 1980'erne en række taler, hvor Sovjetunionen blev karakteriseret som onskabens imperium og de sovjetiske ledere beskyldt for at lyve og bedrage i deres bestræbelser på at realisere deres overordnede mål: en socialistisk verdensstat under Sovjetunionens ledelse. Russerne havde misbrugt afspændingen til at forfølge egne mål, de krænkede menneskerettighederne mere end nogen anden stat i verden og

¹ Raymond L. Garthoff, *Détente And Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*, The Brookings Institution 1985, s. 966-1008. Se også: W. Scott Thompson o.a. (eds.), *National Security in the 1980s: From Weakness to Strength*, Institute for Contemporary Studies, 1980. Mange af bogens bidragydere blev senere tilknyttet Reagan-administrationen.

² Gidslerne blev frigivet få timer efter Reagan var blevet præsident i januar 1981.

havde fortsat deres oprustning, mens USA i misforstået godhed havde været tilbageholdende med det resultat, at russerne i begyndelsen af 1980'erne havde en margen af militær overlegenhed. Men nu skulle de tvinges til mådehold og gensidighed. Forhandlinger om rustningskontrol var ikke udelukkede, men det afgørende var at genskabe USA's styrke. Kun herved kunne man nå til rimelige nedrustningsaftaler og genskabe USA's position i international politik. Dette var iflg. præsidenten vigtigt, også fordi det sovjetiske økonomiske system var under pres: til forskel fra USA kunne russerne ikke klare et fortsat rustningskapløb. Økonomisk og ideologisk var det sovjetiske system bankerot, og i to meget bemærkede taler i foråret 1983 og i sommeren 1984 erklærede præsident Reagan, at kommunismen var endnu et bizart kapitel i menneskehedens historie, hvis sidste sider var ved at blive skrevet. Frihed og demokrati vil efterlade marxismen-leninismen på historiens askebunke³ I administrationen var der også en tendens til, at de stærkt anti-sovjetiske proklamationer blev kædet sammen med en manikæisk fremstilling af alle mulige trusler mod USA, f.eks. international terrorisme og lokale konflikter som styret af sovjetiske handlinger og manipulationer.

Andre sider af administrationens politik slørede dog billedet: således blev Carter-administrationens kornembargo ophævet, både for at imødekomme det amerikanske landbrug, der havde store økonomiske interesser i kornsalget, og efter ønske fra de dele af administrationen, som var skeptiske over for en radikal økonomisk krigsførelse imod Sovjetunionen. Få måneder efter sin tiltræden sendte den nye præsident også et brev til Bresjnev, hvor der både blev protesteret mod Sovjets oprustning og brug af militær magt og samtidig tilkendegivet en interesse i stabile og konstruktive forhold og villighed til at diskutere en bred vifte af spørgsmål, som delte de to lande.⁴

Oprustning og militære fremstød

En stærk amerikansk oprustning var indledt i Carter-administrationens sidste år, og den blev yderligere forstærket af Reagan-administrationen. Få uger efter sin tiltræden fremlagde den nye administration sine planer for det amerikanske forsvarsbudget for de næste fem år, og sammenholdt med de af Carter-administrationen foreslåede stigninger – som i de sidste år også var betydelige – var der tale om yderligere en stærk forøgelse.⁵ Det centrale for den nye administration var at sende et signal til fjender og venner om, at USA nu igen

³ Talerne er gengivet i Raymond L. Garthoff, *The Great Transition. American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, 1994, s. 8ff. og Strobe Talbott, *The Russians and Reagan*, 1984, s. 89-118.

⁴ *Strategic Survey 1981-1982*, The International Institute for Strategic Studies, 1982, s. 29-30.

⁵ Beregninger af den relative og absolutte udvikling i et forsvarsbudget kan anvende forskellige sammenligningsgrundlag med forskellige resultater. Alt i alt kan man konkludere, at udvidelsen i begyndelsen af 1980'erne var større end under Vietnam-krigens højdepunkt 1965-68, men klart mindre end under Korea-krigen 1950-53, jf. Erik Beukel, „Reagan-administrationens forsvarspolitik“, *Årsberetning 1981*, Bind 1, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg (SNU), 1982, s. 112-13.

havde viljen og evnen til at varetage USA's interesser overalt på kloden og være Den Frie Verdens leder i konflikten med Sovjetunionen. Våbenanskaffelser og våbenmængder, især kernevåben, blev tillagt en central politisk styrkesymbolik i konflikten med Sovjetunionen, som ofte var løsrevet fra en konkret afskrækkelsesrolle.⁶ Det var som led i denne politik, at det amerikanske forsvarsmi-

Reagan lancerer SDI-projektet i en tale fra Det Hvide Hus den 23. marts 1983. (Reagan Library)

nisterium, Pentagon, første gang i 1981 og i perioden 1983-90 hvert år publicerede *Soviet Military Power*, som beskrev den militære trussel fra Sovjetunionen. Et andet specielt træk ved Reagan-administrationens forsvarspolitik var håndteringen af det ovenfor omtalte 'sårbarhedens vindue'. Efter en lang række indenrigspolitiske komplikationer i forbindelse med forslag om militære modtræk blev tankegangen aflivet af en af Reagan-administrationen nedsat kommission i 1983, og det skete med ræsonnementer svarende til dem, andre havde fremsat ofte før. Det var et eksempel på, at en del af problemerne med at vurdere det amerikanske demokratis styrke og svaghed i forhold til et totalitært Sovjetunionen var forbundet med nogle idépolitiske og forfatningsmæssige træk ved det amerikanske politiske system.⁷ Et andet aspekt af forholdet mellem forsvarspolitikken og det politiske system i USA viste sig i de forholdsvis hurtige skift i opinionens holdning: mens et stort flertal (71%) havde støttet højere forsvarsudgifter i 1980, var tallet faldet til 17% i slutningen af 1982, et forhold der også afspejlede sig i valgene til Kongressen samme efterår.⁸ Som andre administrationer måtte Reagan-administrationen tage hensyn til sider af amerikansk politik, der ofte var vanskelige at forudse og kontrollere.

En af de mest opsigtsvækkende nyheder i administrationens forsvarspolitik kom i foråret 1983 med præsident Reagans forslag om at igangsætte et forsknings- og udviklingsprogram, der på langt sigt skulle fjerne atomtruslen ved at gøre atomvåben impotente og forældede, som det blev formuleret af

⁶ Erik Beukel, „De to supermagter og kernevåbnene“, *Sikkerhed og Nedrustning*, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1984.

⁷ Se f.eks. John D. Steinbruner og Thomas W. Garwin, „Strategic Vulnerability: The Balance Between Prudence and Paranoia“, *International Security*, Vol. 1 (1) 1976; Barry R. Posen og Stephen Van Evera, „Defense Policy and the Reagan Administration: Departure from Containment“, *International Security*, Vol. 8 (1) 1983.

⁸ Erik Beukel, *American Perceptions of the Soviet Union as a Nuclear Adversary. From Kennedy to Bush*, 1989, s. 173-5.

præsidenten. Programmets officielle navn blev det strategiske forsvarsinitiativ („Strategic Defense Initiative“ – SDI), populært døbt „stjernekrigsprogrammet“. Dets hensigtsmæssighed og funktion blev vurderet yderst forskelligt, ikke blot af de forskellige deltagere i den amerikanske og den vestlige debat, men også af forskellige dele af administrationen, hvor forslaget kom uventet selv for flere af præsidentens nærmeste medarbejdere.⁹

Samtidig blev de hemmelige sider af den operative amerikanske forsvarspolitik ændret på en måde, som viste, at Reagan-administrationens sovjetpolitik på væsentlige punkter fulgte helt andre linjer end især 1970'ernes amerikanske politik. I en årrække havde man i overensstemmelse med rustningskontroltankegangen (se kapitel 28) fra amerikansk side lagt vægt på, at det var i USA's egen interesse, at de amerikanske styrker ikke optrådte unødigt provokerende i forhold til Sovjetunionen. I de første år af Reagan-administrationen blev dette imidlertid set som eftergivenhed over for et totalitært Sovjetunionen, der havde verdensherredømmet som mål. Kort tid efter Reagan-administrationen var tiltrådt, påbegyndtes en psykologisk krigsførelse¹⁰ i form af militære sonderinger og øvelser i områder nær Sovjetunionens grænser, hvor enheder fra den amerikanske flåde og luftvåbnet ellers ikke viste sig.¹¹ Aktiviteterne var kun kendt af en meget lille kreds i Det Hvide Hus og Pentagon – samt naturligvis af den sovjetiske militære ledelse og lederne i Kreml – og offentligheden fik først kendskab til dette program for psykologiske krigsførelse i midten af 1990'erne. Formålet med aktiviteterne – hvoraf formentlig kun en lille del er kendte i dag – var sandsynligvis at demonstrere en overlegen amerikansk militær kapacitet, hvorved sovjetledelsen skulle fratages den selvtilid, der måtte være opbygget som følge af den sovjetiske oprustning siden 1960'erne og de udvidede flådeaktiviteter rundt om på kloden (se kapitel 28). Yderligere sovjetiske fremstød skulle effektivt afskrækkes ved en amerikansk offensiv, der stoppede lige før et militært angreb, og de sovjetiske ledere skulle utvetydigt overbevises om, at USA nu var i offensiven i den kolde krig og Sovjetunionen i defensiven. De militære aktiviteter provokerende karakter – 'provokerende' ud fra de ovennævnte rustningskontroltankegange – illustreres af, at flere af de velinformerede deltagere i formu-

⁹ Se: Ib Faurby (red.), *Drøm eller mareridt, 5 artikler om stjernekrig*, København: Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1986. En god introduktion til den amerikanske diskussion om SDI fås også ved at læse tre artikler i *International Security*, Vol. 10 (1) 1985, s. 3-57.

¹⁰ Emnet er behandlet udførligt i kapitel 78 og her omtales alene nogle få generelle træk.

¹¹ Aktiviteterne omfattede bl.a.: uventede og uregelmæssige flyvninger med bombefly over Nordpolen eller jagerfly nær Sovjets grænser, som ville aktivere de sovjetiske radarer, men stoppe før de nåede sovjetisk luftrum; flådeøvelser i farvandede nord for Sovjetunionen eller nær Sovjets østlige regioner, som ville demonstrere en overlegen amerikansk militær kapacitet; simulerede overraskelsesangreb på sovjetiske mål, jf.: Benjamin B. Fischer, *A Cold War Conundrum*, History Staff. Center for the Study of Intelligence: Central Intelligence Agency, 1997, ss. 1-7; Robert M. Gates, *From the Shadows. The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*, 1996, ss. 183-371. Gates havde en lang karriere i CIA, som han blev direktør for i 1991.

leringen af Reagan-administrationens politik undrede sig over, at Sovjetunionen ikke reagerede skarper. ¹²

Et højdepunkt: efteråret 1983

I efteråret 1983 nåede spændingen et højdepunkt i forbindelse med tre begivenheder: (1) den sovjetiske nedskydning af et sydkoreansk rutefly KAL 007 med 269 mennesker ombord; (2) sovjetledelsens frygt for et vestligt angreb i forbindelse med NATO's øvelse for kommando- og kommunikationsprocedurer for brug af atomvåben (*Able Archer*) samtidig med installeringen af de første mellemdistanceraketter i Europa; og (3) Sovjetunionens afbrydelse af INF- og START-forhandlingerne. Med hensyn til de to førstnævnte begivenheder er der stadig en del uklart. Men det synes klart, at der var et usædvanligt kluntet sovjetisk forsøg på at dække over egne fejl i flykatastrofen. Samtidig var der på amerikansk side en blanding af ægte chok og vrede kombineret med bevidste forsøg på at bruge de mange menneskers død til at fremstille russerne som kyniske mordere, der fuldt ud vidste, hvad de gjorde. Denne beskyldning bekræftede sovjetlederne indirekte holdbarheden af, da marskal Ogarkov på en pressekonference fremstillede den sovjetiske handling som svaret på en bevidst amerikansk provokation: skylden for tragedien lå hos USA – i hvert fald ikke hos Sovjet. Gromyko fulgte linjen op, da han kort tid efter forsvarede nedskydningen med, at Sovjetunionens grænser var hellige. Senere offentliggjorte sovjetiske dokumenter viser, at de sovjetiske ledere løj om deres viden om sovjetiske fejl og mangler, men at de efter alt at dømme var overbeviste om, at hele sagen var en provokation fra USA. ¹³

Også hvad angår *Able Archer* er der stadig en del uklarheder, men den sovjetiske ledelse synes reelt at have været bange for, at installeringen af de første INF-raketter i Vesteuropa samtidig med øvelsen skulle have været brugt til et forkøbslag mod Sovjetunionen. Siden 1981 havde den sovjetiske ledelse tilsyneladende næret frygt for et amerikansk overraskelsesangreb, og derfor havde de iværksat en række militære og efterretningsmæssige foranstaltninger spredt over vestlige hovedstæder (operation *RJAN*, se kapitel 79), så de kunne komme et angreb i forkøbet. Denne bekymring i Moskva synes man i Washington først at have erkendt efter krisens højdepunkt i november 1983, bl.a. fordi sovjetiske fremstillinger af NATO's dobbeltbeslutning som regel havde været så propagandabetonede, at vestlige efterretningsorganer og be-

¹² Alexander Haig, der var udenrigsminister i de første 17 måneder af Reagan-administrationen, udtalte i 1984 som en kommentar til russernes reaktion på Reagan-administrationens helt usædvanligt skarpe kritik af Sovjetunionen: „The Soviets stayed very, very moderate, very, very responsible during the first three years of this administration. I was mind-boggled with their patience“, jf. Garthoff, *The Great Transition*, s. 131. Haigs kommentar – fremsat ti år før offentligheden fik kendskab til disse militære provokationer – må også have sigtet til disse sider af amerikansk forsvarspolitik.

¹³ Fischer, *A Cold War Conundrum*, s. 13-5; Garthoff, *The Great transition*, s. 118-27; Christopher Andrew og Oleg Gordievsky, *KGB. Dets agenter og hemmelige virke*, bd. 2, 1990, s. 613-9.

slutningstagere var blevet døde over for enhver indikator på alvorlig bekymring i Moskva. Da Reagan-administrationen første gang hørte om operation *Rjan* synes i hvert fald dele af den at have den have tolket den som udtryk for, at sovjetlederne var skræmte efter de hemmelige amerikanske krigsførelsesoperationer på en måde, der var imod USA's interesser. De amerikanske ledere blev dog først for alvor klar over den alvorlige bekymring i Moskva i foråret 1984, da den britiske efterretningstjeneste sendte dem en vurdering baseret på rapporter fra Oleg Gordijevskij.¹⁴ Derefter gjorde Margaret Thatcher sig store anstrengelser for at overbevise præsident Reagan om, at russernes bekymringer havde været reelle. Den britiske premierministers bestræbelser havde succes, bl.a. fordi de faldt sammen med betænkeligheder i dele af Reagan-administrationen.

Kursen justeres

Fra 1984 ændredes den amerikanske sovjetpolitik. Dele af Reagan-administrationen med præsidenten i spidsen begyndte at udtale sig i positive vendinger om forholdet til russerne og brugte begreber som dialog, fælles interesser, kompromis, tillid og forhandlinger. Den nye linje var både en reaktion på erkendelsen af Able Archer-krisens karakter og tilpasning til det forestående præsidentvalg i efteråret 1984. Det var et centralt argument, at USA's militære styrke og selvtillid nu var genskabt – „America is back, standing tall“, som præsidenten formulerede det – og derfor kunne man igen indlade sig på forhandlinger. Internt i administrationen var der sket en udskiftning af nogle af de mest ideologisk orienterede personer med mere pragmatisk indstillede, men der var i hele Reagan-administrationens stærke interne stridigheder om forholdet til Sovjetunionen.¹⁵ I bestræbelserne på at udvikle en pragmatisk linje samtidig med fastholdelsen af kritikken af den sovjetiske politik spillede udenrigsminister Shultz en vigtig rolle. Shultz fik i stigende grad den afgørende støtte fra præsidenten imod forsvarsminister Weinberger og dennes meningsfæller i administrationen, der som en tommelfingerregel så forhandlinger med Sovjetunionen som en fælde. Tidligt i 1985 blev der enighed med Sovjetunionen om at genoptage INF- og START-forhandlingerne. Det skete kort før den sidste af de aldrende sovjetledere (Tjernenko) døde. Uden for offentlighedens søgelys voksede samtidig de første spirer til forandringer i et stagnerende Sovjetunionen.

¹⁴ Gates, *From the Shadows*, s. 258-77. Gordijevskij havde været ansat i KGB siden 1962. Fra 1974 (da han var stationeret i København) havde han arbejdet for den britiske efterretningstjeneste, og han var hovedkilden til den senere erkendelse i London og Washington af, at den sovjetiske krigsfrygt i 1983 havde været reel. Gordievsky slap ud af Sovjetunionen i 1985. Se: Andrew og Gordievsky, s. 603-5 og 619-21. Andre vigtige kilder er: Fischer, *A Cold War Conundrum*, s. 15-6; Peter Vincent Pry, *War Scare. Russia and America on the Nuclear Brink*, 1999, s. 33-43.

¹⁵ Garthoff, *The Great Transition*, s. 142ff; Gates, *From the Shadows*, s. 278-92, og George P. Shultz, *Turmoil And Triumph. My Years As Secretary of State*, 1993, bl.a. s. 500f. og 707f.

Sovjetunionen: fra stagnation til 'ny tænkning'

Den stagnerende supermagt

De første år af 1980'erne var Sovjets udenrigspolitik præget af forsøg på at reagere på den amerikanske ideologiske og forsvarspolitiske offensiv. Det skete inden for rammerne af traditionel sovjetisk tænkning, som var domineret af marxisme-leninisme og troen på et stærkt militært forsvar imod en fjendtlig omverden. Man havde i Moskva sandsynligvis forventet, at den amerikanske sovjetpolitik som under en anden konservativ republikaner (Nixon) efter kort tid ville lægge vægt på mellemstatslig afspænding, men sådanne forventninger blev hurtigt opgivet. Der var også tegn på, at sovjetlederne forventede, at en kombination af fredsappeller og skræmmepropaganda sammen med vestlige fredsbevægelser indsats kunne stoppe deployeringen af de amerikanske INF-missiler i Vesteuropa. Men også det måtte opgives.

Disse tilbageslag skete samtidig med, at den økonomiske og politiske stagnation i Sovjetunionen blev yderligere forværret. Den idépolitiske fornyelse, der spirede frem under afspændingen i 1970'erne, og som forholdt sig til international politik uden altid at anvende marxismen-leninismen eller fremhæve den kapitalistiske verdens fjendtlighed, eksisterede fortsat i afgrænsede intellektuelle og faglige kredse, og her foregik i begyndelsen af 1980'erne en kontrolleret debat uden for den offentlige sfære.¹⁶ Men tendenserne var svagere og mere trængte end i det foregående årti, og alt i alt var stagnation det dominerende træk med en opsvulmet stat og et udkørt samfund. Sovjetunionens politiske ledelse – SUKP's politburo – havde gennem 15-20 år været ret stabil. I den politiske topledelse skete der derimod nu hurtige udskiftninger, men det var fordi tre aldrende partichefer døde i embedet inden for to år og fire måneder – Bresjnev i efteråret 1982, Andropov i foråret 1984 og Tjernenko i foråret 1985. I anden halvdel af '80erne skete imidlertid en række fundamentale ændringer i det sovjetiske samfund og i sovjetisk udenrigspolitik, og for at forstå de store forandringer er det hensigtsmæssigt at begynde med nogle hovedtræk af samspillet mellem økonomiske og politiske forhold i Sovjetunionen.

Sovjetunionens økonomi

Den sovjetiske økonomi indeholdt tilsyneladende selvmodsigelser: økonomien fungerede dårligt, men ikke så dårligt, at der var dele af befolkningen, som sultede, ligesom borgerne nød godt af bl.a. et sundhedsvæsen, som i

¹⁶ Robert D. English, *Russia and the Idea of the West. Gorbachev, Intellectuals & The End of the Cold War*, 2000, s. 165f. og 186f.; Michael MccGwire, *Military Objectives in Soviet Foreign Policy*, The Brookings Institution, 1987, s. 296-300; Robert C. Tucker, "Reconsiderations – Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia", *Foreign Affairs*, Vol. 60 (2) 1981/82.

princippet var frit, om end yderst mangelfuldt. Kvantitative opgørelser af produktionen viste vækst, selv om den iflg. både sovjetiske og vestlige statistikker havde været faldende siden begyndelsen af 1970'erne.¹⁷ Sværindustrien og til en vis grad produktionen af forbrugsgoder havde høje produktionstal, selv om industrien havde lav produktivitet, bl.a. fordi en meget stor del af produktionen gik til spilde. Forbrugsvarerne var imidlertid af lav kvalitet, vedligeholdelsen af produktionsapparatet dårlig, og energiforbruget i forhold til produktionen flere gange større end i vestlige lande. Men flere af disse problemer var noget, som borgerne umiddelbart ikke mærkede til, og den dårlige kvalitet var stadig et fremskridt sammenholdt med tidligere. Hertil kom, at der på virksomhederne var en meget dårlig arbejdsdisciplin, ikke mindst på grund af et udbredt alkoholmisbrug – et misbrug som på den anden side gjorde det nemmere for mange at leve med manglerne. I 1970'erne indtraf en alvorlig forværring af centrale sundhedsindikatorer som den gennemsnitlige levealder og børnedødelighed. Det var en udvikling, som var enestående i den industrialiserede del af verden og forekom i et land, hvor adgangen til sundhedsydelse i princippet var fri. Hvad angår landbruget havde dets strukturelle opbygning været en økonomisk katastrofe siden tvangskollektiviseringen i 1929. Fødevarerpriserne var dog lave, men butikkerne var ofte tomme, og der var lange køer, når der var noget at købe. Sammenlignet med vestlige markedsøkonomier fungerede den sovjetiske planøkonomi med det enorme planlægningsbureaukrati meget dårligt og i hvert fald langt dårligere end de glansbilleder – lejlighedsvis blandet med omtale af begrænsede “problemer” – der før midten af 1980'erne dominerede sovjetiske medier. Men de færreste sovjetborgere havde jo mulighed for at foretage denne sammenligning, og det lå uden for deres forestillingsverden, at de kunne gøre noget for at ændre på deres vilkår. Man passede sin egen private sfære, og der herskede en dyb ideologisk desillusionering.

Ved siden af alt dette var det vigtigt, at den sovjetiske økonomi stod uden for de vidtgående teknologiske og organisatoriske ændringer i transnationale produktionsstrukturer, som kom med informations- og kommunikationsrevolutionen. Denne isolation havde store konsekvenser for den i forvejen mangelfulde produktion af forbrugsgoder, men i høj grad også for den sovjetiske militærindustri, der havde en privilegeret position ved fordelingen af sværindustrielle og højteknologiske ressourcer, og som den sovjetiske ledelse lagde

¹⁷ Stephen G. Brooks and William C. Wohlforth, “Economic Constraints and the Turn towards Superpower Cooperation in the 1980s” i Olav Njølstad (ed.), *The Last Decade of the Cold War. From Conflict Escalation to Conflict Transformation*, 2004, s. 83-117; Marshall Goldman, *Gorbachev's Challenge. Economic Reform in the Age of High Technology*, 1987; Anders Åslund, *Gorbachev's Struggle for Economic Reform*, 1991. En lidt ældre artikel, som giver et værdifuldt perspektiv er: Abram Bergson, „Soviet Economic Slowdown and the 1981-85 Plan“, *Problems of Communism*, Vol. XXX, 1981.

stor vægt på kunne måle sig med den vestlige, først og fremmest den amerikanske.¹⁸

Ny tænkning på vej

Fra slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne begyndte dele af ledelsen i deres interne samtaler at erkende, hvor dårligt det stod til, og nogle få indså tilsyneladende tidligt, at Sovjetunionens økonomiske tilstand en dag kunne få vidtrækkende udenrigspolitiske konsekvenser.¹⁹ Under Andropov som partileder (1982-84) blev der gjort enkelte forsøg på at rette op på situationen. Der blev dog ikke for alvor gennemført reformer af de stive centraliserings- og planlægningsorganer med den overordnede statslige styring af produktionen. Resultatet var, at der gennem den første halvdel af 1980'erne i flere og flere dele af den sovjetiske ledelse og eliten, bl.a. i udenrigspolitiske tænketanke, blev tilslutning til den opfattelse, at de nødvendige økonomiske ændringer forudsatte en reduktion af den enorme og helt uoverskuelige sovjetiske militærindustri – som dog også for tænketankene var forbudt område – og integration i den internationale økonomi. Men økonomisk og politisk kunne dette ikke gennemføres samtidig med en fortsat konfrontation med USA og Vesteuropa, og en ændring af det forudsatte igen en skarp begrænsning af det sovjetiske militære og politiske imperium i Central- og Østeuropa og de mange sovjetiske militære operationer i den tredje verden. På den baggrund erkendte flere og flere også, at man måtte gå videre og reformere de politiske institutioner og demokratisere det sovjetiske samfund. Sådanne synspunkter, der udgjorde kernen i „den nye tænkning“, fik stadig større udbredelse i interne og *for offentligheden lukkede* diskussioner i dele af den sovjetiske elite i begyndelsen af 1980'erne. I anden halvdel af 1980'erne kom den „nye tænkning til magten“.²⁰

Forandringerne begyndte så småt efter, at Gorbatsjov var blevet partileder i foråret 1985. I forandringsprocessen var der en nær sammenhæng mellem de interne reformforsøg og ændringerne i sovjetisk udenrigspolitik. Inden-

¹⁸ I 1980 besvarede en britisk sovjetforsker spørgsmålet om Sovjetunionen *har* et militært-industrielt kompleks således: nej – Sovjetunionen *er* et militært-industrielt kompleks, jf. David Holloway, „War, Militarism, and the Soviet State“, *Alternatives*, Vol. VI (1), 1980, s. 86. Artiklen er i forkortet udgave gengivet i: *Forsvar – militærkritisk magasin*, 5, 1981.

¹⁹ Mikhail Gorbatsjov, *Perestrojka. Ny tænkning i Russisk Politik*, 1987 (den russiske udgave kom samme år) og Eduard Sjevardnadse, *Fremtiden tilhører friheden*, 1991; se også senere offentliggjorte referater af politbureau-møder i: Stephen G. Brooks and William C. Wohlforth: „Power, Globalization, and the End of the Cold War: Reevaluating a Landmark Case for Ideas“, *International Security*, vol. 25 (3) 2000/01, s. 29.

²⁰ Jf. English, *Russia and the Idea of the West*, kap. 6: „the New Thinking Comes to Power“. Blandt den omfattende litteratur herom, se bl.a.: Stephen M. Meyer, „The Sources and Prospect of Gorbachev's New Political Thinking on Security“, *International Security*, Vol. 13 (2) 1988; Michael MccGwire, *Perestrojka and Soviet National Security*, The Brookings Institution, 1991.

rigspolitisk blev de centrale problemer angivet med slagordene *glasnost*, *perestrojka* og *demokratisatsija*.²¹ Bevægelsen mod fornyelse fik nogle kraftige skub fremad ved katastrofen på atomkraftværket Tjernobyl i foråret 1986, som de første dage blev søgt håndteret efter klassiske sovjetiske hemmeligheds- og prestigeprincipper. I det videre forløb var der ikke noget, som tydede på, at Gorbatjov eller andre i SUKP's ledelse havde en klar fornemmelse af, hvilke institutionelle ændringer, der var nødvendige for at reformere sovjetsamfundet, men det blev hurtigt klart, at den nye leder og andre anså økonomien for Sovjetunionens Akilleshæl. Således udtalte Gorbatjov på en konference i centralkomiteen i foråret 1986, at Sovjetunionen var omringet af overlegne økonomier, ikke uovervindelige hæere.²² Den udtalelse var en uhørt udfordring til traditionelle sovjetiske opfattelser. Gorbatjov var den første sovjetleder, der offentligt erkendte, at det eksisterende socialistiske økonomiske system havde store mangler, men der var ingen antydning af, at det måske var selve det sovjetsocialistiske økonomiske system, som var fejlen. Den nye leder talte imidlertid heller ikke om socialismens strålende fremtid og den uundgåelige sejr over kapitalismen – en tænkning som siden Lenin havde præget alle sovjetiske ledes omtale af uforeneligheden mellem de to systemer. På centrale områder udfordrede han altså sovjetiske tankegange, der byggede på Lenin. Samtidig brugte Gorbatjov imidlertid Lenin som rollemodel, og han fremhævede gang på gang, at man skulle vende tilbage til Lenins 'demokratiske principper' og genoplive Lenins socialismebegreb. I Sovjetunionen var det indlysende, at ideologisk nytænkning og vidtgående reformtanker måtte henvise til de rette steder i Lenins skrifter og andre af kommunismens klassikere for overhovedet at have en chance i systemet.²³ Under alle omstændigheder var der med Gorbatjovs optræden som generalsekretær for SUKP lagt op til en dybtgående ideologisk desillusionering, hvis videre virkninger blev umulige at kontrollere.

Ny udenrigs- og forsvarspolitik

Hvad angår selve udenrigspolitikken skete de første ændringer i sommeren 1985, da Sjevardnadse afløste Gromyko som udenrigsminister – en post Gromyko havde haft i 27 år. For samtiden var det naturligvis vanskeligt at vurdere betydningen af dette skifte, men siden viste Sjevardnadse sig som den mest markante fortaler af alle i den sovjetiske ledelse for udenrigspolitisk nytænkning. De første tydelige forandringer kom med Gorbatjovs tale på SUKP's 27. partikongres i foråret 1986, der skitserede vigtige aspekter af den

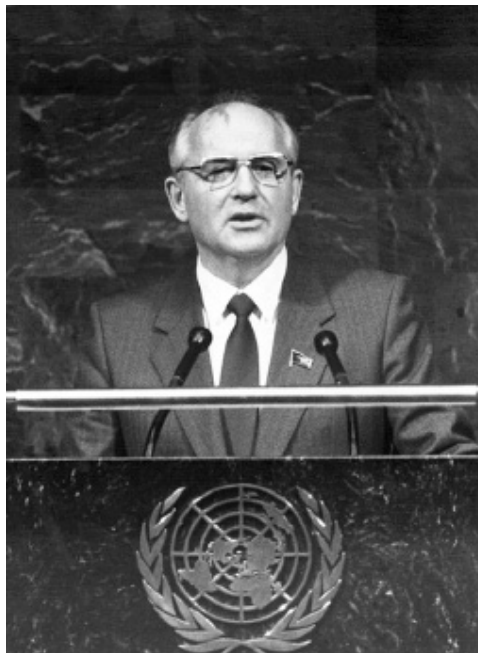
²¹ Mary Dau, *Sovjetunionen under Gorbatjov. Glasnost. Perestrojka, Demokratisatsija*, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1987.

²² Geir Lundestad, "Imperial Overstretch", Mikhail Gorbachev, and the End of the Cold War", *Cold War History*, Vol. 1 (1), 2000, s. 12.

²³ Se Mikhail Gorbachev, *Memoirs*, f.eks. ss. 173 og 365.

„nye tænkning“ og samtidig udelod gammelkendte slogans som „socialistisk internationalisme“.²⁴ I de næste par år fulgte den ene grundlæggende ændring i sovjetisk udenrigspolitik efter den anden: accept af vidtgående verifikation af nedrustningsaftaler (1986), opgivelse af kravet om stop for SDI som betingelse for at indgå nye nedrustningsaftaler (1987),²⁵ en nul-løsning mht. INF-raketter (1987), omfattende og ensidige begrænsninger af de sovjetiske konventionelle styrker i Europa (1988) og fuldstændig tilbagetrækning fra Afghanistan (1989). I forbindelse med disse mere og mere vidtgående ændringer viste ikke mindst Gorbatjov og Sjevardnadse en åbenhed og både evne og vilje til at udveksle ideer og forslag i møder med ledende vestlige politikere, som aldrig tidligere var set fra sovjetiske ledere.

Sammenhængende med ændringerne i sovjetisk udenrigspolitik foregik en udvikling af nye militærpolitiske begreber og normer, som kunne retfærdiggøre det lavere sovjetiske styrkeniveau som „rimelig tilstrækkelighed“ og „defensivt forsvar“. Ny var også den direkte accept af ræsonnementer fra sikkerhedsdilemmaet og amerikanske teorier om rustningskontrol.²⁶ Mange af de nye begreber var tydeligt inspirerede af den sikkerhedspolitiske litteratur og debat i Vesten og af transnationale grupper af forsvarseksperter, som helt tilbage siden 1960'erne havde haft adskillige mere eller mindre lukkede kontakter med sovjetiske natur- og samfundsvidenskabelige forskere, bl.a. i *Pugwash* bevægelsen. I slutningen af 1980'erne blev disse kontakter kraftigt udvidede og langt mere åbne, og mange vestlige forskere deltog i møder og seminarer i Sovjetunionen om ændringer i sovjetisk sikkerhedspolitik.²⁷ Den militære ledelse i Sovjetunionen havde dog store problemer med at tilegne sig de nye

Gorbatjov under sin tale i FN den 7. december 1988, hvori han annoncerede omfattende tilbagetrækninger af sovjetiske tropper i Østeuropa. (FN)

²⁴ Men det samtidig vedtagne partiprogram anvendte udtrykket, jf. Garthoff, *The Great Transition*, s. 573 og 773f.

²⁵ Striden herom havde hindret indgåelse af aftaler på topmødet i Reykjavik i oktober 1986, jf. *Efter Reykjavik. Fra våbenkontrol til nedrustning?*, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1987.

²⁶ Se: Allan Collins, *The Security Dilemma and the End of the Cold War*, 1997.

²⁷ Matthew Evangelista, *Unarmed Forces. The Transnational Movement to End the Cold War*, 1999.

tanker, og øvelsesmønstre og de operationelle krigsplaner blev tilsyneladende ikke ændret meget før 1990.²⁸

Gennembruddet

Efter i sine taler at have svinget mellem mere eller mindre vidtgående økonomiske ændringer blev Gorbatjov fra begyndelsen af 1987 mere radikal i sin kritik af sovjetisk økonomi. Samtidig forstærkede og konkretiserede han sine reformforslag, og det blev i stadig højere grad offentligt erkendt, at der var meget forskellige opfattelser i SUKP's ledelse af, hvor langt de økonomiske og politiske forandringer skulle gå, og hvor meget udenrigspolitikken skulle ændres. For første gang siden 1920'erne blev ledende partimedlemmer kritiseret offentligt, uden at det straks blev fulgt af en fjernelse af vedkommende som offentlig person. Det afgørende var, at sovjetledere nu offentligt satte spørgsmålstegn ved partiorganers rolle i samfundet på en måde, der ikke tidligere var oplevet i sovjetstatens tid. Det rokkede for alvor ved sovjetsystemets grundpiller og forstærkede den ideologiske desillusionering, en udvikling ortodokse marxister-leninister åbent gav udtryk for var dybt betænkelig.²⁹ I 1988 begyndte et markant politisk tøjbrud. Nye afsløringer og en ny åbenhed i pressen. Fra foråret 1989 omfattede denne åbenhed også forsvarsbudgettets reelle størrelse, som hidtil kun havde været kendt af meget få, og det helt bortset fra at forsvarsbudgettets reelle tyngde i den sovjetiske økonomi var uoverskuelig med det sovjetiske økonomiske system.³⁰ Bredden af synspunkter i den offentlige debat øgedes stærkt. Tabuer blev brudt, og historien revideret. En partikonference i sommeren 1988 viste en uenighed og åben diskussion mellem talerne, man skulle mere end to generationer tilbage for at finde magen til. Ved lokalvalg var der som noget helt nyt flere kandidater at vælge mellem. En gryende politisk pluralisme var kombineret med en ideologisk desillusionering, som var uden fortilfælde i sovjetstatens historie. Marxisme-leninismen, dvs. den til enhver tid godkendte officielle version, der havde stået uimodsagt i mere end 60 år, kunne ikke mere reddes som en officiel sandhed.

²⁸ Lothar Rühl, "Offensive defence in the Warsaw Pact", *Survival*, Vol. XXXIII (5), 1991.

²⁹ F. eks. udtalte Ligatjov, som på flere måder var Gorbatjovs modpol i SUKP's ledelse, i sommeren 1988 til partiavisen *Pravda*, at klassekampen var grundlæggende i international politik. Al anden snak forvirrede blot det sovjetiske folk og dets udenlandske venner. Jf. English, *Russia and the Idea of the West*, s. 225.

³⁰ Hemmeligheden omkring det sovjetiske forsvar var ekstrem. I sine memoirer fortæller Gorbatjov, at kun to eller tre personer havde adgang til data om det militær-industrielle kompleks i Sovjetunionen. Først efter han var blevet partichef i foråret 1985 – dvs. fem år efter han var blevet medlem af politbureauet – blev han informeret om, at forsvarsudgifterne ikke var 6%, som det officielt var blevet påstået gennem mange år, men 20% af bruttonationalproduktet, jf. Mikhail Gorbachev, *Memoirs* s. 173-4, 262 og 277. Se også David Wedgewood Benn, „*Glasnost, dialogue and East-West relations*“, *International Affairs*, Vol. 65 (2) 1989.

Også en anden af sovjetsamfundets traditionelle bastioner, de væbnede styrker, led et stort prestigetab i disse år, ikke mindst da den unge vesttysker Mathias Rust i 1987 – på det sovjetiske luftforsvars årlige festdag! – landede på Den Røde Plads i Moskva med sit lille Cessnafly uden at være blevet opdaget af noget varslingsanlæg.

Europa og USA: samarbejde og konflikt om forholdet til Øst

Den vestlige alliance var i begyndelsen af '80erne præget af stærke konflikter om forholdet til Øst. De klareste eksempler vedrørte dels reaktionen på det mest dramatiske udslag af de østeuropæiske regimers legitimitetsproblem (jf. kapitel 3), nemlig krigsretstilstanden i Polen i 1981, dels aspekter af forholdet mellem våbenanskaffelser og Øst-Vest forhandlinger, først og fremmest gennemførelsen af dobbeltbeslutningen fra 1979.

Den polske krise: hvordan skulle vesten reagere?

I Polen havde kombinationen af det regerende kommunistpartis manglende legitimitet og mange års forfejlede økonomiske politik ført til gentagne kriser (1956, 1968, 1970 og 1976), der havde både sociale, økonomiske, indenrigspolitiske og udenrigspolitiske aspekter. En del af baggrunden for de hyppige kriser i Polen var den udbredte identifikation med den katolske kirke – en faktor der var blevet styrket ved valget af en polsk pave i 1978. I sommeren 1980 nåede kriserne et nyt højdepunkt, da værftsarbejderne i Gdansk strejkede og pressede regeringen til forhandlinger, hvor det regerende kommunistparti måtte gøre store indrømmelser, bl.a. tillade dannelsen af Solidaritet som den første uafhængige fagforening i et kommunistisk land. Solidaritet fik hurtigt op mod 10 mio. medlemmer, bl.a. fordi den var en af de få lovlige muligheder for åben opposition til det kommunistiske styre. Efter fortsat økonomisk nedgang, strejker og stigende polarisering mellem regering og kommunistparti og Solidaritet indførte den polske regering og hæren i december 1981 krigsretstilstand. Solidaritet blev erklæret ulovlig, dets ledere fængslet sammen med flere tusinde andre, og den forholdsvis frie offentlige debat, der var helt usædvanlig for et kommunistisk land, ophørte efter godt et år.³¹

En del af baggrunden for krigsretstilstanden var pres baseret på truslen om militær intervention fra de kommunistiske nabolande. Især DDR's leder, Erich Honecker, men også Tjekkoslavakiets Gustav Husak ønskede en militær invasion. Sovjetunionens rolle var mere tvetydig, idet russerne stærkt pressede

³¹ Mary Dau, *Hansen og Ivanov. Afspændingen mellem Øst og Vest*, 1985, ss. 78-92; *Strategic Survey 1982-1983*, The International Institute for Strategic Studies, 1983, s. 30f. og 57 f.

den polske regering for at få den til effektivt at gribe ind mod Solidaritet og andre tegn på politisk pluralisme i Polen, men samtidig afviste de anmodninger fra den polske partileder, general Jaruzelski, om militær intervention eller en garanti om hjælp, hvis krigsretstilstanden mødte effektiv modstand. I den sovjetiske ledelse så man afslaget som et yderligere pres på Jaruzelski for selv at klare problemerne, og heller ikke internt havde man tilsyneladende taget stilling til, hvad der skulle gøres, hvis den polske krise udviklede sig til en reel trussel mod det sovjetiske herredømme i Østeuropa.³²

Krigsretstilstanden var en markant udfordring for Vesten og det på en særlig måde for fortalere for afspændingspolitik med forventningerne til fortsat liberalisering i Østeuropa. På CSCE-opfølgingsmødet i Madrid (1980-83) spillede begivenhederne i Polen en fremtrædende rolle, da de vestlige lande satte dem i centrum for debatten om efterlevelsen af Helsingfors-slutakten, mens Sovjet og de østeuropæiske lande protesterede stærkt mod, hvad de så som indblanding i Polens indre anliggender.³³ For de vestlige lande, her både NATO-lande og de alliancefrie, var spørgsmålet, hvordan man skulle reagere. Skulle man lukke øjnene, evt. sige, at krigsretstilstanden var en forventelig reaktion på den amerikanske offensiv, og at Solidaritet „jo også var gået for vidt“? Ville sanktioner blot gøre situationen endnu værre, samtidig med at de bekræftede den vestlige følelse af selvgodhed? Eller ville sanktioner presse den polske regering og russerne til at acceptere en større grad af pluralisme i det polske samfund? Måske var sandheden, at Vesten i virkeligheden var magtesløs, og alle stærke handlinger ville blot udstille magtesløsheden! Måske kunne man sige, at mellemstatslig afspænding var det vigtigste, og derfor burde Vesten ikke protestere for meget. Modsat kunne man argumentere, at kun hvis man i en sådan situation var villig til at *risikere* afspændingen, kunne den reddes som et meningsfuldt middel og mål i den kolde krig.³⁴ Dilemmaet var reelt, og der var altid i hvert fald en rest af usikkerhed om konsekvenserne af forskellige handlingsalternativer.

Svarene på spørgsmålene og reaktionerne i USA og Vesteuropa var meget forskellige. Kravene om, at Vesten skulle 'gøre noget', var betydeligt stærkere i USA end i Vesteuropa. Reagan-administrationen så Sovjetunionen som den ansvarlige, og efter et par uger indførte USA en række økonomiske sanktioner mod Sovjet, herunder suspension af amerikanske tilladelser for eksport af udstyr til en olie- og gasledning fra Sovjetunionen til Vesteuropa. Derimod

³² Se dokumenter og analyser i *Cold War International History Project*, Issue 5, Spring 1995, s. 115-39, og Issue 11, Winter 1998, s. 3-118.

³³ *Madrid-mødet 1980-1983. Sikkerhed og samarbejde i Europa*, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1984; om CSCE-processen i 1980'erne, se Peter Michael Nielsen, *CSCE. Sikkerhed og samarbejde i Europa*, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1990.

³⁴ Jf. den stringente og klare analyse hos Pierre Hassner, „The Shifting Foundation“, *Foreign Policy*, 48, 1982; se også: „Hassner, Implications for U.S.-European Relations“ i Herbert J. Ellison (ed.), *Soviet Policy toward Western Europe. Implications for the Atlantic Alliance*, 1983.

suspenderede regeringen i Washington ikke den korneksport til Sovjetunionen, som mange af præsident Reagans vælgere i midtvesten var økonomisk afhængige af. I juni 1982 blev det amerikanske forbud mod energi-relateret eksport til Sovjet udvidet til også at omfatte datterselskaber af amerikanske firmaer uden for USA. Denne brug af amerikansk lovgivning uden for amerikansk territorium (eksterritorialitet) var uden fortilfælde i forholdet mellem de vestlige allierede og gav de følgende måneder anledning til en uhørt strid mellem USA og Europa, indtil forbudet blev ophævet fem måneder senere.³⁵ Vestlig teknologiekspert til Sovjetunionen og i det hele taget den politiske hensigtsmæssighed af økonomiske forbindelser mellem Øst og Vest var også de følgende år et konfliktfyldt emne over Atlanterhavet, men stridighederne nåede ikke det samme højdepunkt som i 1982.

Dobbeltbeslutningen: rationale og konflikter

Det andet stridsspørgsmål var NATO's dobbeltbeslutning i december 1979. Beslutningen omfattede to dele: (1) fra slutningen af 1983 at påbegynde opstilling af 572 mellemdistancemissiler i Vesteuropa (i Vesttyskland, Storbritannien, Italien, Belgien og Holland); (2) forinden at indlede våbenkontrolforhandlinger med Sovjetunionen for derigennem at reducere antallet af faktiske og planlagte mellemdistancevåben i Europa.³⁶ Baggrunden for beslutningen lå i det, der siden Sovjetunionen i 1950'erne udviklede en kernevåbenstyrke, som kunne nå både Europa og det amerikanske fastland, havde været et „klassisk“ problem for NATO: hvorledes gøre den amerikanske kernevåbenangaranti til Europa troværdig i en situation, hvor også USA var sårbar? Spørgsmålet kredsede både om, hvorledes man fra vestlig side kunne fjerne en *sovjetisk tro* på, at et atomvåbenkrig i en given situation kunne begrænses til Europa – og derfor for russerne ville være mindre farlig – og om, hvorledes man kunne fjerne en *vesteuropæisk angst* for, at den amerikanske atomparaply i en given situation ikke ville dække dem. I forlængelse heraf blev der argumenteret for, at denne angst kunne bruges af Sovjetunionen til at udøve pres på de vesteuropæiske NATO-lande.

Siden slutningen af 1950'erne havde Sovjetunionen haft mellemdistance-raketvåben rettet mod Vesteuropa (SS-4 og SS-5 raketterne), men først da Sovjetunionen fra 1976-77 begyndte at opstille nye mellemdistancevåben (SS-20), der mht. præcision og styrke var mere avancerede, blev bekymringen for

³⁵ *Strategic Survey 1982-1983*, The International Institute for Strategic Studies, 1983, s. 30-2 og 52-7 og *1983-1984*, s. 55-6.

³⁶ Ib Faurby, Hans-Henrik Holm og Nikolaj Petersen, INF-spørgsmålets historie og implikationer, Holm og Petersen (red.), *Slaget om missilerne. Dobbeltbeslutningen og sikkerheden i Europa*, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, s. 9-44. Værdifulde oversigter er også: Marsha McGraw Olive and Jeffrey D. Porro (eds.), *Nuclear Weapons in Europe. Modernization and Limitation*, Lexington, 1983; Leon V. Sigal, *Nuclear Forces in Europe. Enduring Dilemmas, Present Prospects*, 1984.

alvor politisk nærværende i flere vesteuropæiske NATO-lande. En særlig grund til, at disse våben øgede de vestlige bekymringer, var at de ikke var omfattet af SALT-forhandlingerne, hvor aftalerne i 1972 havde etableret ligevægt på det strategiske niveau. Bekymringerne over uligevægten på mellemdistanceniveauet fandtes ikke mindst i den vesttyske regering, hvor forbundskansler Helmut Schmidt samtidig nærrede mistillid til Carter-administrationens vilje og evne til føre en sammenhængende politik over for Sovjet. Derfor følte især den vesttyske og den britiske regering behov for en klar bekræftelse af den amerikanske garanti i form af en modernisering af NATO's mellemdistancevåben, hvis de nye sovjetiske våben ikke kunne forhandles væk. Ved siden af den manglende *ligevægt* på mellemdistanceniveauet var det derfor en central betragtning at sikre den politiske og militære *kobling* af USA til Europa ved hjælp af en troværdig mellemdistancekapacitet. USA afviste i begyndelsen de europæiske bekymringer som ubegrundede, men efter indgående diskussioner i to arbejdsgrupper i NATO med repræsentanter fra alle medlemslandene besluttede NATO-rådet, at kombinere en deployeringsbeslutning med et forhandlingsforslag. Beslutningen var på flere måder et kompromis mellem forskellige opfattelser af ligevægtsargumentet if. koblingsargumentet og af strategisk-militære og politiske aspekter af problemerne og kunne derfor også udlægges på forskellig måde. Samtidig fik beslutningen en stærk symbolsk rolle som bevis på, at NATO trods alle vanskeligheder kunne tage en vigtig beslutning om atomvåben og stå sammen om gennemførelsen af den.

Forslaget om forhandlinger blev i første omgang afvist af Sovjetunionen, der ikke ville forhandle så længe NATO opretholdt sin deployeringsbeslutning. Men efter bl.a. et besøg af den vesttyske forbundskansler i Moskva i sommeren 1980 blev der enighed om samme efterår at indlede sonderende samtaler uden forhåndsbetingelser. Egentlige forhandlinger begyndte dog først i efteråret 1981. Reagan-administrationen spillede ud med den såkaldte 0-løsning, hvorefter NATO ville undlade deployering til gengæld for fjernelse af alle sovjetiske mellemdistanceraketter, og de følgende år var der mange stridigheder mellem Øst og Vest striden og internt mellem NATO-landene om dette forslag.³⁷ INF-forhandlingerne fortsatte indtil efteråret 1983, hvor de blev afbrudt af Sovjetunionen, da NATO påbegyndte deployeringen. Fra sovjetisk side blev der i årene 1980-83 fremsat flere forslag om et moratorium for opstilling af mellemdistancevåben eller tilbud om reduktion af de sovjetiske våben, men de blev afvist af NATO og USA med det argument, at Sovjetunionen ikke skulle have monopol på mellemdistanceraketter i Europa eller mødt af forskellige forslag om foreløbige løsninger. Nye forhandlingsud-

³⁷ *Strategic Survey 1981-1982*, s. 30-2; se også de følgende årgange: *1982-1983*, s. 48-50; *1983-84*, s. 29-31, 36-41 og 56-9. En generel oversigt er: Strobe Talbott, *Deadly Gambits. The Reagan Administration and the Stalemate in Nuclear Arms Control*, 1985, s. 21-206. Se også: *Efter Reykjavik*, s. 138-72.

spil vekslede med trusler om modforholdsregler, hvis NATO gennemførte beslutningen.

Her er det vigtigt at bemærke, at den sovjetiske politik kun delvist blev bakket op af de andre medlemmer af Warszawapagten, idet både DDR's og Tjekkoslovakiets ledere var usædvanligt tilbageholdende i deres støtte til det sovjetiske standpunkt. Faktisk hørte Erich Honecker og andre ortodokse ledere i denne sag til Østeuropas duer: på et tidspunkt i efteråret 1984 nedlagde Sovjet veto mod Honeckers planlagte besøg i Vesttyskland, der både var et led i forsøget på at opnå hårdt tiltrængte økonomiske fordele og led i udviklingen af, hvad Honecker kaldte en 'koalition af fornuft' mellem de to tyske stater.³⁸ For vurderingen af den sovjetiske forhandlingspolitik, er det vigtigt, at dobbeltbeslutningen i Vesteuropa var særdeles omstridt, både hos mange politikere, fredsbevægelser og andre folkelige bevægelser, der afviste de grundlæggende ræsonnementer bag beslutningen, som de kædede sammen med, hvad de så som Reagan-administrationens ansvarløse atomvåbenpolitik og en yderst farlig oprustning. For disse grupper var dobbeltbeslutningen et amerikansk forsøg på at muliggøre en atomkrig begrænset til Europa – en påstand som russerne en tid søgte at bruge i forsøget på at stoppe dobbeltbeslutningen.³⁹ Denne sammenkobling af sovjetisk udenrigspolitik og den offentlige debat om i demokratiske samfund blev igen brugt, misbrugt eller ignoreret i vestlige lande.⁴⁰

Når konflikterne i og mellem vestlige lande analyseres, er det også værd at notere, at en del vestlige politikere og iagttagere accepterede nogle af ræsonnementerne bag beslutningen, men i debatten lagde vægten forskelligt. Der blev bl.a. sat spørgsmålstegn ved klogskaben i at gøre konflikten til en *test* på konflikten mellem demokrati og totalitarisme. Andre centrale spørgsmål i diskussionen var: ville troværdigheden af den amerikanske kernevåbengaranti til Vesteuropa (den udvidede afskrækkelse) ikke under alle omstændigheder kunne betvivles i demokratiske samfund med fri offentlig debat? Hvilken mening havde det at operere med en balance på forskellige niveauer eller om den militære kobling mellem dem, når man talte om den nukleare afskrækkelses troværdighed? Var det ikke selvødelæggende, når demokratiske landes ledere søgte at justere en atombalance for at løse problemer, der udsprang af politisk mistillid mellem USA og Europa? Hvad var det sovjetiske formål med

³⁸ Robert English, "Eastern Europe's Doves", *Foreign Policy*, No. 56, 1984; Martin McCauley, "Soviet-DDR relations and European détente" i, Kenneth Dyson, *European détente. Case studies of the politics of East-West Relations*, 1986, s. 161-71; *Strategic Survey 1984-1985*, The International Institute for Strategic Studies, 1985, s. 52f.

³⁹ Se især: David Jens Adler, *Det Europæiske Teater. Bogen om raketterne og den nye atomvåbendebat*, 1984; Tjorbjørn Jagland m.fl. (red.), *Atomvåben og Usikkerhetspolitik*, 1980 og: Thorbjørn Jagland og Sverre Bergh Johansen (red.), *Før Det Blir For Sent. Atomkrig eller nedrustning*, 1982.

⁴⁰ Se Erik Beukel, "Den Sikkerhedspolitiske Dimension" i Niels Erik Rosenfeldt og Peter Søndergaard (red.), *Information og Kommunikation i Øst-Vest sammenhæng. Sikkerhedspolitik. Økonomi. Informationsinstrumenter*, 1985.

Under INF-tøpmødet i december 1987 ses Reagan og Gorbatsjov med hustruerne Nancy og Raisa Maksimovna. (Reagan Library)

at opstille SS-20 raketterne, og hvad betød det, hvis der var tale om en vane-mæssig fornyelse af militært materiel? Svarene på disse spørgsmål placerede mange kommentatorer, forskere, politikere og diplomater, der normalt blev anset for autoritative i NATO-kredse, blandt dem, der satte spørgsmålstejn ved sider af dobbeltbeslutningen og dens gennemførelse.⁴¹ Alt i alt var mangfoldigheden i de offentlige diskussioner på både det brede folkelige plan og i speciallitteraturen i denne sag enestående i den kolde krig. Efter midten af 1980'erne ændrede Sovjetunionen gradvist sin linje i INF-forhandlingerne, og i december 1987 blev der indgået en aftale om at fjerne alle mellemdistan-cevåben i Europa.⁴² Også i andre forhandlingsrunder mellem Øst og Vest efter midten af 1980'erne blev der opnået klare fremskridt i bestræbelserne på at opnå fælles reguleringer af de militære aktiviteter i Europa. Det var således tilfældet på konferencen i Stockholm (1984-86) om tillids- og sikkerhedsska-bende foranstaltninger og nedrustning i Europa og Wien-opfølgingsmødet (1986-89).⁴³ Begge var led i CSCE-processen i Østeuropa, og især Wien-mø-dets forløb var præget af den samtidige udvikling i forholdet mellem Sovjetunionen og Østeuropa.

Sovjetunionen og Østeuropa: imperiet i opløsning

Ny østpolitik på vej

På det fortrolige plan kom den nye sovjetledelse efter 1985 hurtigt med nogle generelle tilkendegivelser om, at sovjetisk østeuropapolitik stod foran store ændringer. På lukkede møder med de østeuropæiske ledere blev det sagt mere eller mindre direkte, at de ikke længere kunne forvente at blive reddet af sovjetisk militær indgriben, jf. Bresjnev-doktrinen (se kapitel 3 og 28). De måtte selv reformere deres systemer og på den måde vinde legitimitet.⁴⁴ Udenrigsminister Sjevardnadse iværksatte tidligt studier af bl.a. troppetilba-getrækninger fra Østeuropa, og spørgsmålet blev tilsyneladende åbent drøf-tet på møder i politbureauet. Der blev dog ikke truffet nogen klar beslutning om, hvad Sovjetunionen skulle gøre. Ingen forventede, at østblokken kunne

⁴¹ F. eks.: Christoph Bertram, "The Implications of Theater Nuclear Weapons in Europe", *Foreign Affairs*, Vol. 60 (2), 1981/82; Lawrence Freedman, "NATO Myths", *Foreign Policy*, No. 45, 1981-82; Stanley Hoffmann, "NATO and Nuclear Weapons", *Foreign Affairs*, sst; McGeorge Bundy, George F. Kennan, Robert S. McNamara and Gerard Smith, "Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance", *Foreign Affairs*, Vol. 60 (4), 1982.

Den sovjetiske politik i de første år af 1980'erne sættes i perspektiv i: Niels Erik Rosenfeldt, "Bresjnevs arv, Andropovs veje og Tjernenkos vilkår", *Sikkerhed og Nedrustning*, 1, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1984, s. 260-92.

⁴² *INF Traktaten*, København: Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1988.

⁴³ Skjold G. Mellbin, *Stockholmkonferencen. Foranstaltninger til fremme af tillid og sikkerhed i Europa*, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1987; *Wien-mødet 1986-89. Sikkerhed og samarbejde i Europa*, Udarbejdet af Udenrigsministeriet, Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1990.

⁴⁴ Se f.eks.: English, *Russia and the Idea of the West*, s. 204 og 224.

bryde hurtigt sammen, men der var en voksende erkendelse af, at situationen i Østeuropa var uholdbar, og at de østeuropæiske lande uundgåeligt ville udvikle sig mod et nærmere forhold til Vesten.⁴⁵ Udadtil var Gorbatjov de første par år tvetydig, idet han i sin tale til den 27. partikongres i foråret 1986 kom med nogle vage udtalelser, der kunne tolkes som en opblødning af Bresjnev-doktrinen, mens hans tale til SED's partikongres senere samme forår var en slags bekræftelse af doktrinen.⁴⁶

De første klare tegn på en ny sovjetisk politik kom, da Gorbatjov besøgte Prag i foråret 1987, og kort efter støttede også en af de mere ortodokse sovjetledere, Ligatjov, den nye linje i en udtalelse på ungarsk TV.⁴⁷ Året efter blev det endnu tydeligere, da Gorbatjov besøgte Jugoslavien og talte om ikke-indblanding i socialistiske landes indre anliggender. I de østeuropæiske lande udvikledes efterhånden en bevidsthed om, at Sovjetunionen ikke længere satte snævre grænser for opposition mod de kommunistiske styreformere. Den spirende tvivl om Sovjetunionens manglende vilje til at støtte de kommunistiske broderpartier, når de havde behov for hjælp til at sikre deres magtmonopol, voksede og fik en stadig stærkere selvstændig kraft. Denne dynamik var vigtig både blandt de kommunistiske ledere i Østeuropa, hvor den gav sig udslag i frygt, og i befolkningerne og blandt aktive opponenter, hvor den viste sig som håb. Der var klare tegn på, at Sovjetunionen var på vej til at opgive sit nøglekrav i den kolde krig, nemlig opretholdelse af kommunistiske regeringer ved hjælp af sovjetisk militær magt. Men på baggrund af erfaringer fra de foregående 40 år var det klogt ikke at glæde sig for hurtigt.⁴⁸

1989: det revolutionerende år

De afgørende begivenheder kom i 1989. For at forstå forløbet i det revolutionerende 1989 er det centrale, at den traditionelle sovjetiske militære interventionspolitik fra da af åbenlyst blev afløst af en *laissez-faire* politik. Eller som det blev udtrykt af talsmanden for det sovjetiske udenrigsministerium: Bresjnev-doktrinen blev afløst af *Sinatra*-doktrinen.⁴⁹ I begyndelsen af maj fjernede Ungarn pigtrådsspærringerne ved grænsen til Østrig, og i midten af juni tog en sovjetisk-vesttysk fælleserklæring efter Gorbatjovs besøg i Bonn klart afstand fra Bresjnev-doktrinen. Det blev gentaget i begyndelsen af juli i

⁴⁵ Se især: Vladislav Zubok, "New Evidence on the „Soviet Factor“ in the Peaceful Revolutions of 1989", *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 12/13, 2001, ss. 5-23.

⁴⁶ Mark Kramer, "Beyond the Brezhnev Doctrine: A New Era in Soviet-East European Relations", *International Security*, Vol. 14 (3), 1989/90.

⁴⁷ Garthoff, *The Great Transition*, s. 571ff.

⁴⁸ Michael Mandelbaum, „Ending The Cold War“, *Foreign Affairs*, Vol. 68 (2) 1989.

⁴⁹ I forbindelse med Gorbatjovs besøg i Helsingfors i oktober 1989 udtalte talsmanden for det sovjetiske udenrigsministerium, Gennadi Gerasimov, at Bresjnev-doktrinen var død og erstattet af *Sinatra*-doktrinen: „I did it my way“, jf. Michael R. Beschloss and Strobe Talbott, *At the Highest Levels. The Inside Story of the End of the Cold War*, 1993, s. 134.

en tale af Gorbatjov i Europarådet, og et par dage senere gav en erklæring fra et topmøde i Warszawapagten udtryk for samme holdning. I løbet af sommeren begyndte østtyske turister i Ungarn at søge tilflugt i den vesttyske ambassade i Budapest, og senere skete det samme på ambassaden i Prag. I august gav Ungarns regering dem tilladelse til at rejse videre til Vesttyskland, og det skete efter et møde mellem vesttyske og ungarske ledere. DDR's regering protesterede og kaldte det et aftalebrud, hvad det også var efter en aftale fra 1968. Herefter var DDR's regering ude af stand til at stoppe den voldsomme stigning i flytningestrømmen til Vesttyskland, som var ved helt at udmarve landet. På samme tid blev den første ikke-kommunistisk ledede regering i Østeuropa efter 2. verdenskrig dannet i Polen. Det skete efter overvældende valgsejre til Solidaritet og nederlag til kommunisterne ved de første frie valg i juni, som blev efterfulgt af et skifte i den sovjetiske politik, der fra eftersommeren pressede de polske kommunister til at deltage i en sådan regering.⁵⁰

I oktober besøgte Gorbatjov DDR ved statens 40 års jubilæum, hvor han både roste DDRs resultater og kritiserede dem, der krævede Berlinmuren fjernet. Gorbatjov omfavnede også Honecker og fremsatte udtalelser, der lignede en opfordring til den østtyske ledelse om at indlede reformer. Jubilæet udfoldede sig som en massiv selvforherligelse og virkede derved som en yderligere tilskyndelse til masseprotester mod SED-regimet. Store demonstrationer i Dresden, Leipzig og Østberlin fulgte, og en af de afgørende bremses på planer i DDR-ledelsen om at anvende vold imod dem var erkendelsen af, at man ikke ville få støtte fra den 380.000 soldater store sovjetiske hær stationeret i DDR. En del er stadig uklart omkring forløbet. Men sikkert er det, at SED's øverste ledelse var splittet og havde mistet troen på egen magtposition og monopol på retten til at regere, fordi SUKP's ledelse havde trukket tæppet væk under den. Beslutningen om magtanvendelse synes da overladt lokale ledere i Leipzig, og i denne situation fik en lokalt organiseret appel til lokale partiledere om, at fredelige demonstrationer ikke skulle mødes med vold, stor betydning.⁵¹ I midten af oktober fratrådte Honecker og blev erstattet af sin nære medarbejder gennem mange år, Egon Krenz, og denne afløser forøgede kun modstanden. I slutningen af oktober blev SED's polibureau for første gang bekendt med, hvor alvorlig landets økonomiske situation var, idet DDR hurtigt risikerede at blive insolvent, hvis det ikke straks opnåede store kreditter. Krenz prøvede at få organiseret hjælp fra den vesttyske regering og rejste selv til Moskva, hvor han mødtes med Gorbatjov. SUKP's leder blev målløs, da han hørte, *hvor* elendig, DDR's økonomiske situation var, og med henvisning til Sovjets egne problemer afslog han Krenzs anmodning om nye store

⁵⁰ Jacques Lévesque, *The Enigma of 1989. The USSR and the Liberation of Eastern Europe*, 1997.

⁵¹ Sonja Lohman, "Dynamics of Internationale Cascade: The Monday Demonstrations in Leipzig, East Germany, 1989-91", *World Politics*, Vol. 47 (1), 1994; Charles Maier, *Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany*, 1997.

kreditter.⁵² Da Krenz informerede ham om, at man overvejede at “halvåbne“ DDRs grænse mod vest, havde Gorbatsjov ingen indvendinger og opfordrede til at søge størst mulig økonomisk hjælp fra Vesttyskland. Få dage senere faldt Berlinmuren. Selve åbningen af Muren om aftenen 9. november 1989 var præget af tilfældigheder, forvirring, usikkerhed og nødtvungne handlinger. Ingen politiske myndigheder *besluttede* den dag, at symbolet på den kolde krig i Europa skulle fjernes.⁵³

Fra Berlin-murens fald til Sovjetunionens opløsning

Fra november 1989 til udgangen af 1990 fulgte en række begivenheder, som symboliserede og besejlede afslutningen på den kolde krig. Blandt de vigtigste er: fire uger efter Berlinmurens fald mødtes Bush og Gorbatsjov til et længe planlagt topmøde på Malta; i marts 1990 vandt tilhængerne af hurtig genforening det første frie valg i DDR; i maj accepterede Gorbatsjov på et topmøde med Bush, at et genforenet Tyskland selv skulle afgøre sit alliancetilhørsforhold, og det skete tilsyneladende til stor overraskelse for både den amerikanske delegation og de andre i den sovjetiske delegation;⁵⁴ i oktober blev Tyskland genforenet, og DDR ophørte med at eksistere; i november undertegnede NATO og de tilbageværende medlemmer af Warszawapagten en aftale om konventionelle styrker i Europa, som indebar store begrænsninger af de sovjetiske styrker, og ved samme lejlighed underskrev medlemmerne af CSCE Paris-erklæringen om menneskerettigheder og demokrati. Derefter fulgte i 1991 oprydningsarbejdet inden for den tidligere østblok: i marts opløsningen af Warszawapagten; i august et mislykket kup i Moskva mod Gorbatsjov der resulterede i, at kommunistpartiet blev suspenderet i Rusland; umiddelbart efter erklærede de baltiske lande sig selvstændige, og deres suverænitet blev anerkendt også af Sovjetunionen; og – endelig – ved udgangen af 1991 blev Sovjetunionen opløst og omdannet til en løs konføderation af suveræne republikker.

⁵² Adomeit, *Imperial Overstretch*, s. 424f.; Lévesque, *The Enigma of 1989*, s. 158.

⁵³ Hans-Hermann Hertle, *Der Fall Der Mauer. Die Unbeabsichtigte Selbstauflösung Des SED-Staates* 1999, s. 163-240 og 299-310.

⁵⁴ Accepten kom som en reaktion på præsident Bush' argument om, at Helsingfors Slutaktens bestemmelse om alle staters ret til at være eller ikke være deltager i alliancetraktater også måtte gælde et genforenet Tyskland, jf. Philip Zelikow and Condoleezza Rice, *Germany Unified and Europe Transformed. A Study in Statecraft*, 1997, s. 277-8; den sovjetiske politikændring i det første halve år efter Berlin-murens fald er analyseret i: Hannes Adomeit, "Gorbachev and German Unification: Revision of Thinking, Realignment of Power," *Problems of Communism*, Vol. XXXIX (4) 1990.